e-ISSN 3060-5059
DOI: 10.67227

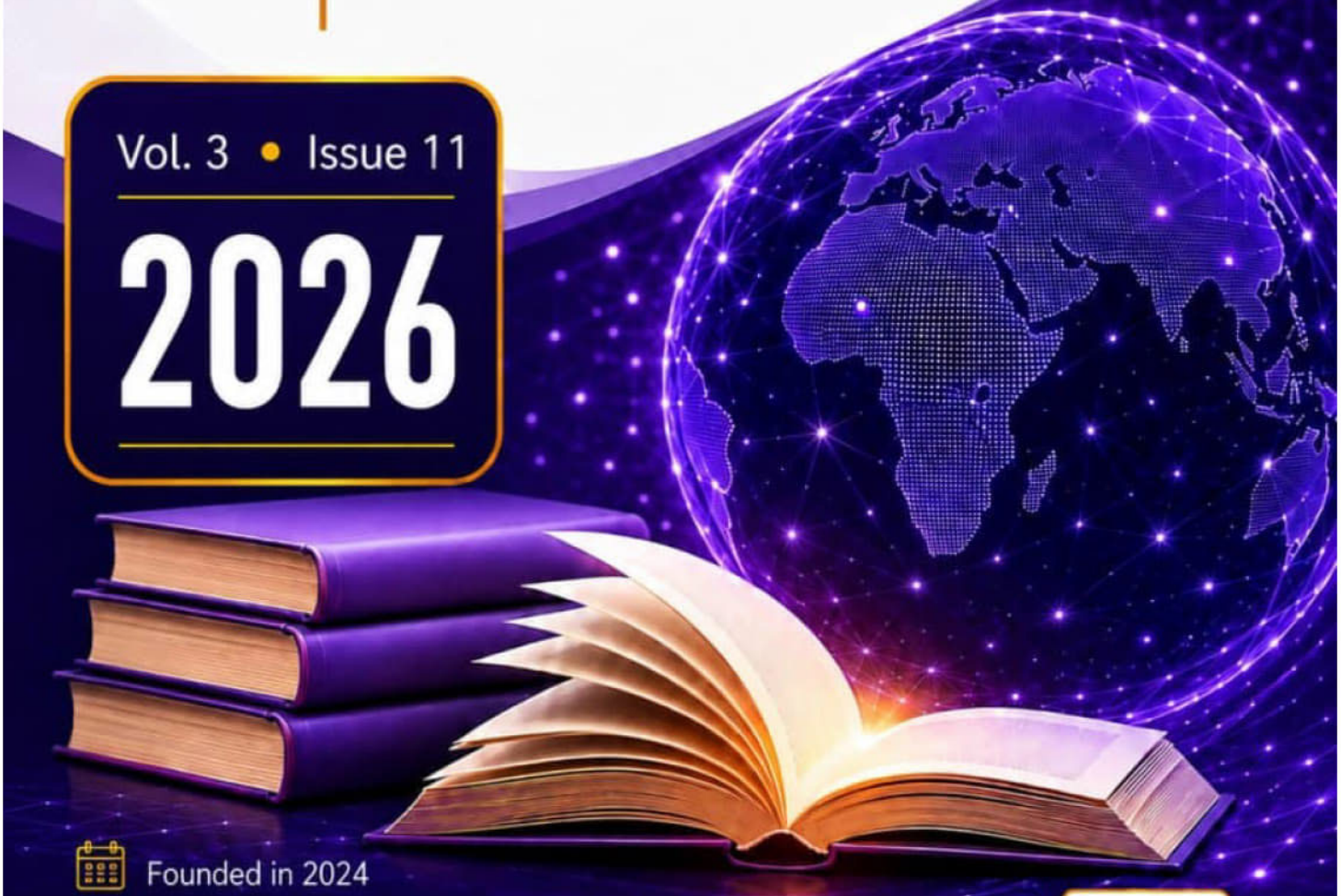
IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 11

2026

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper https://doi.org/10.67227/xhb50817

ZAMONAVIY MEDIA TIZIMIDAGI AXBOROTLARNING MANIPULYATIV FUNKSIYALARINI YUZAGA CHIQARUVCHI LEKSIK-SEMANTIK VA KOGNITIV-PRAGMATIK MA'NOLARNING PRAGMALINGVISTIK TADQIQI

Xamidova Gulchexraxon Poziljanovna
Andijon davlat universiteti, tadqiqotchi.
e-mail: xamidovagulchexra7@gmail.com **ORCID:** https://orcid.org/0009-0008-1041-9928

Annotatsiya.
Mazkur maqolada zamonaviy media tizimida axborotlarning manipulyativ funksiyalarini yuzaga chiqaruvchi leksik-semantik, kognitiv va pragmatik omillar pragmalingvistik nuqtayi nazardan tadqiq etiladi. Media diskursida qo'llaniladigan baholovchi birliklar, emotsional-ekspressiv leksika, konnotativ ma'nolar, metaforalar, presuppozitsiya, implikatura, modal vositalar hamda nominativ strategiyalarning adresat tafakkuriga ta'sir ko'rsatish mexanizmlari yoritiladi. O'zbek tilshunosligida lingvistik pragmatika, nutqning kommunikativ xususiyatlari, matnning mazmuniy tuzilishi va diskursning kognitiv jihatlarini o'rgangan olimlarning ilmiy qarashlari jahon tilshunosligidagi tanqidiy diskurs tahlili, kognitiv semantika va pragmalingvistika nazariyalari bilan qiyosiy asosda ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: pragmalingvistika, media diskursi, axborot manipulyatsiyasi, leksik-semantik ma'no, kognitiv pragmatika, konnotatsiya, presuppozitsiya, implikatura, baholash, metafora, adresant, adresat, tanqidiy diskurs tahlili.

ПРАГМАЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИХ И КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИХ ЗНАЧЕНИЙ, РЕАЛИЗУЮЩИХ МАНИПУЛЯТИВНЫЕ ФУНКЦИИ ИНФОРМАЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ МЕДИАСИСТЕМЕ

Хамидова Гулчехрахон Позилжановна
Андижанский государственный университет, исследователь.

Аннотация.
В статье с позиций прагмалингвистики исследуются лексико-семантические, когнитивные и прагматические факторы, обусловливающие реализацию манипулятивных функций информации в современной медиасистеме. Рассматриваются механизмы воздействия на сознание адресата оценочных языковых единиц, эмоционально-экспрессивной лексики, коннотативных значений, метафор, пресуппозиций, импликатур, модальных средств и номинативных стратегий, используемых в медиадискурсе. На основе сравнительного подхода анализируются научные взгляды представителей узбекского языкознания, исследовавших лингвистическую прагматику, коммуникативные особенности речи, смысловую структуру текста и когнитивные аспекты дискурса, в сопоставлении с теориями критического дискурс-анализа, когнитивной семантики и прагмалингвистики, разработанными в мировом языкознании.

Ключевые слова: прагмалингвистика, медиадискурс, информационная манипуляция, лексико-семантическое значение, когнитивная прагматика, коннотация, пресуппозиция, импликатура, оценочность, метафора, адресант, адресат, критический дискурс-анализ.

A PRAGMALINGUISTIC STUDY OF LEXICAL-SEMANTIC AND COGNITIVE-PRAGMATIC MEANINGS UNDERLYING THE MANIPULATIVE FUNCTIONS OF INFORMATION IN THE CONTEMPORARY MEDIA SYSTEM

Xamidova Gulchexraxon Poziljanovna
Andijan State University, Researcher.

Abstract.
This article investigates the lexical-semantic, cognitive, and pragmatic factors underlying the manipulative functions of information in the contemporary media system from a pragmalinguistic perspective. It examines the mechanisms through which evaluative linguistic units, emotionally expressive vocabulary, connotative meanings, metaphors, presuppositions, implicatures, modal devices, and naming strategies employed in media discourse influence the addressee's cognition. Using a comparative approach, the study considers the scholarly perspectives of Uzbek linguists who have investigated linguistic pragmatics, the communicative properties of speech, the semantic structure of texts, and

ISSN 3060-5059 (Online)

the cognitive dimensions of discourse in relation to theories of critical discourse analysis, cognitive semantics, and pragmalinguistics developed in international linguistic scholarship.

Keywords: pragmalinguistics, media discourse, information manipulation, lexical-semantic meaning, cognitive pragmatics, connotation, presupposition, implicature, evaluation, metaphor, addresser, addressee, critical discourse analysis.

Kirish. Raqamli kommunikatsiya vositalarining jadal rivojlanishi, ijtimoiy tarmoqlarning ommaviy axborot tarqatishdagi mavqei ortishi hamda axborot almashinuvi tezligining kuchayishi zamonaviy media makonida tilning ijtimoiy ta'sir vositasi sifatidagi ahamiyatini yanada oshirmoqda. Bugungi media tizimi voqelik haqidagi ma'lumotlarni shunchaki yetkazuvchi mexanizm bo'lib qolmay, balki ularni muayyan nuqtayi nazardan talqin qilish, auditoriyaning baholash mezonlarini shakllantirish va jamoaviy munosabatlarga ta'sir ko'rsatish imkoniyatiga ega kommunikativ muhit sifatida namoyon bo'lmoqda.

Media axborotining ta'sirchanligi, avvalo, til birliklarining tanlanishi, voqea-hodisalarning nomlanishi, axborot komponentlarining joylashtirilishi, muayyan ma'lumotlarning ta'kidlanishi yoki ikkinchi darajaga surilishi bilan belgilanadi. Bir xil voqea turli leksik vositalar orqali ifodalanganda adresatda turlicha kognitiv tasavvur va emotsional munosabat yuzaga kelishi mumkin. Masalan, muayyan qarorni «islohot», «keskin o'zgarish», «majburiy chora» yoki «zaruriy qadam» tarzida nomlash voqeaning o'zini o'zgartirmasa-da, uning mazmuniy talqini va baholanishiga ta'sir ko'rsatadi. Bunday holat leksik-semantik tanlovning pragmatik maqsad bilan uzviy aloqadorligini ko'rsatadi.

Axborot manipulyatsiyasi tushunchasi shu nuqtayi nazardan alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Teun A. van Dijk manipulyatsiyani ijtimoiy hokimiyatdan foydalanish, adresatning kognitiv jarayonlariga ta'sir qilish va diskursiv vositalar orqali muayyan talqinni ustun qo'yish bilan bog'liq hodisa sifatida izohlaydi [1]. Norman Faircloughning media diskursi va tanqidiy diskurs tahliliga oid qarashlari esa media tilini kengroq ijtimoiy hamda institutsional munosabatlardan ajratmagan holda o'rganish zarurligini asoslaydi [2]. Demak, manipulyativ ta'sirni faqat alohida so'z yoki gapning ma'nosidan kelib chiqib izohlash yetarli emas; bunda kommunikativ vaziyat, axborot manbasi, auditoriya, ijtimoiy kontekst va nutqning ko'zlangan maqsadi ham hisobga olinishi lozim.

O'zbek tilshunosligida ham til birliklarining nutqiy qo'llanishi, kommunikativ maqsad, matn mazmuni va inson tafakkuri bilan aloqador jihatlarini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar shakllangan. A. Nurmonov, N. Mahmudov, U. Rahimov, M. Hakimov, M. Abdupattoyev, A. Mamajonov, D. Lutfillayeva va D. Xudoyberganova kabi olimlarning ilmiy yo'nalishlari til, nutq, matn, pragmatik ma'no va kognitiv omillarni o'zaro bog'liq holda anglash uchun muhim nazariy zamin yaratadi. Mazkur ilmiy merosni media manipulyatsiyasini o'rganish bilan bog'lash o'zbek tilidagi zamonaviy media matnlarining ta'sir mexanizmlarini aniqlash imkonini beradi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, media matnlaridagi manipulyativ xususiyatlar ko'pincha ochiq buyruq yoki bevosita da'vat shaklida emas, balki konnotativ ma'no, yashirin baholash, taxminiy bilim, presuppozitsiya, implikatura va metaforik modellashtirish vositasida namoyon bo'ladi. Shu sababli ularni faqat grammatik yoki semantik sathda o'rganish bilan cheklanib bo'lmaydi. Til birliklarining kontekstda qanday ma'no kasb etishi, adresantning kommunikativ niyati qanday anglashilishi va adresatning voqelik haqidagi tasavvuri qay tarzda shakllanishini izohlovchi kompleks pragmalingvistik yondashuv zarur.

MEDIA MANIPULYATSIYASINING PRAGMALINGVISTIK MOHIYATI

Pragmalingvistika til birliklarining faqat lug'aviy yoki grammatik xususiyatlarini emas, balki ularning real muloqot sharoitida qanday maqsadga xizmat qilishi, so'zlovchi niyatini qanday ifodalashi va tinglovchi tomonidan qay tarzda anglanishini o'rganadi. Mazkur yondashuvda ma'no til tizimining o'zida mavjud bo'lgan semantik mazmun bilan cheklanmaydi; u kommunikativ vaziyat, ishtirokchilarning bilimlari, ijtimoiy munosabatlar va nutqiy maqsad bilan o'zaro ta'sirda shakllanadi.

J. L. Austin va J. R. Searle tomonidan ishlab chiqilgan nutqiy aktlar nazariyasi til orqali nafaqat axborot berilishi, balki va'da qilish, talab etish, ishontirish, ogohlantirish va baholash kabi ijtimoiy harakatlar ham amalga oshirilishini ko'rsatadi [3; 4]. H. P. Gricening implikatura va hamkorlik tamoyiliga oid qarashlari esa nutqning ochiq ifodalangan mazmuni bilan anglashilgan qo'shimcha ma'no o'rtasidagi farqni tushuntirishga yordam beradi [5].

Media diskursida ushbu nazariy tamoyillar alohida ahamiyatga ega. Chunki ommaviy axborot matni ko'pincha bir vaqtning o'zida bir necha kommunikativ vazifani bajaradi: voqea haqida xabar beradi, uning ahamiyatini belgilaydi, muayyan munosabatni ilgari suradi va auditoriyani ma'lum xulosaga yo'naltiradi. Bu vazifalarning barchasi bir xil darajada ochiq ifodalanmaydi. Axborot berish vazifasi yuzaki qatlamda namoyon bo'lsa, baholash va ishontirish vazifalari leksik tanlov, sintaktik qurilish, kontekstual ishoralar va yashirin taxminlar orqali amalga oshishi mumkin.

Van Dijkning yondashuvida manipulyatsiyaning ijtimoiy, kognitiv va diskursiv o'lchamlari o'zaro aloqador holda izohlanadi [1]. Ijtimoiy o'lcham axborot ishlab chiqaruvchi va qabul qiluvchi o'rtasidagi imkoniyatlar nomutanosibligini; kognitiv o'lcham auditoriyaning voqelik haqidagi tasavvurlari va aqliy modellariga ta'sirni; diskursiv o'lcham esa shu ta'sirni amalga oshiruvchi til vositalarini qamrab oladi.

Shu asosda media manipulyatsiyasini axborotni shunchaki noto'g'ri yetkazish bilan tenglashtirish mumkin emas. Manipulyatsiya ayrim holatlarda faktlarni buzish orqali, boshqa holatlarda esa faktlarning tanlab berilishi, baholovchi nomlarning qo'llanishi, muqobil izohlarning cheklanishi yoki ma'lum xulosaning tabiiy va muqarrar ko'rinishda taqdim etilishi orqali yuzaga keladi. Bunda axborotning har bir alohida qismi faktik jihatdan to'g'ri bo'lishi ham mumkin, ammo uning umumiy kompozitsiyasi adresatni bir tomonlama talqinga olib keladi.

Pragmalingvistik tahlilda manipulyatsiya va qonuniy ishontirishni farqlash muhimdir. Har qanday ta'sirchan nutq

manipulyativ hisoblanmaydi. Dalillarga tayangan, manbasi ochiq ko‘rsatilgan va qarama-qarshi nuqtayi nazarlarni hisobga oluvchi ishontirish kommunikativ amaliyotning tabiiy qismidir. Manipulyativ ta’sir esa, odatda, muhim axborotning yashirilishi, dalillarning bir tomonlama saralanishi, auditoriyaning hissiy zaifliklaridan foydalanish yoki muayyan xulosaning tekshirilmagan holda qabul qilinishiga sharoit yaratish bilan tavsiflanadi.

Shunday qilib, media matnini manipulyativ deb baholash uchun undagi emotsional so‘zlar sonini aniqlashning o‘zi kifoya qilmaydi. Til vositasining kommunikativ vazifasi, faktlar bilan munosabati, kontekstda hosil qilgan xulosasi va auditoriyaga taqdim etilgan muqobil talqinlar ham tekshirilishi zarur.

LEKSIK-SEMANTIK VOSITALARNING MANIPULYATIV IMKONIYATLARI

Media diskursida leksik-semantik tanlov axborotning qanday talqin qilinishini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Denotativ ma’no muayyan hodisa yoki predmetga ishora qilsa, konnotativ ma’no unga qo‘shimcha emotsional, baholovchi va madaniy munosabatni biriktiradi. Aynan konnotativ qatlam ko‘pincha auditoriyaning dastlabki munosabatini shakllantiradi.

Masalan, bir xil iqtisodiy chorani «tejamkorlik siyosati», «xarajatlarni qisqartirish» yoki «ijtimoiy imtiyozlarni cheklash» tarzida nomlash mumkin. Ushbu birikmalarning qaysi biri tanlanishi axborotning faktik mazmunidan tashqari, uning qaysi jihati ta’kidlanayotganini ham ko‘rsatadi. «Tejamkorlik» birligi resurslardan oqilona foydalanish semasini faollashtirishi mumkin; «cheklash» esa imkoniyatlarning kamayishi bilan bog‘liq tasavvurni yuzaga chiqaradi.

Mazkur misolda so‘zlarning o‘zini mutlaq ravishda manipulyativ deb belgilash to‘g‘ri emas. Ularning ta’siri kontekst, faktik vaziyat, matnning maqsadi va muqobil nomlash imkoniyatlariga bog‘liq. Shu bois leksik-semantik tahlil so‘zning lug‘aviy ma’nosi bilan bir qatorda uning matndagi vazifasini ham aniqlashi lozim.

XULOSA

Zamonaviy media tizimida axborotning manipulyativ funksiyalarini o‘rganish til, tafakkur va ijtimoiy kommunikatsiya o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni hisobga olishni talab etadi. Pragmalingvistik yondashuv mazkur hodisani faqat alohida so‘zlarning salbiy yoki ijobiy bo‘yoqdorligi bilan izohlamasdan, ularning kommunikativ maqsad, kontekst, yashirin ma’no va auditoriyaning kognitiv tajribasi bilan munosabatini ochib berishga xizmat qiladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, baholovchi leksika, konnotatsiya, nominativ strategiyalar, metafora va semantik kuchaytirish media xabarining talqin doirasini belgilashda muhim o‘rin tutadi. Presuppozitsiya, implikatura, modal vositalar va bilvosita nutqiy aktlar esa muallifning munosabatini ochiq bayon qilmasdan turib, adresatning xulosalariga ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Biroq ushbu vositalarning mavjudligi manipulyatsiyaning o‘z-o‘zidan isboti hisoblanmaydi; ularning pragmatik vazifasi va faktik asoslari kontekstda aniqlanishi zarur. Maqolada taklif etilgan tahlil mezonlari media matnlarida leksik-semantik tanlov, pragmatik maqsad, presuppozitsiya, implikatura, kognitiv modellashtirish va faktik asosni izchil o‘rganishga yo‘naltirilgan. Ushbu yondashuvning amaliy ahamiyati shundaki, u media xabarining faqat nimani aytayotganini emas, balki voqelikni qanday nomlayotgani, qaysi ma’nolarni oldinga chiqarayotgani va auditoriyani qanday xulosalarga yo‘naltirayotganini aniqlash imkonini beradi. Kelgusida o‘zbek tilidagi televideniye, internet nashrlari va ijtimoiy tarmoqlardan shakllantirilgan muvozanatli korpus asosida manipulyativ vositalarning miqdoriy va sifat ko‘rsatkichlarini o‘rganish, ularni janrlar kesimida qiyoslash hamda auditoriya talqinlari bilan bog‘liqligini tekshirish muhim ilmiy vazifa hisoblanadi. Bu esa o‘zbek media diskursining pragmalingvistik xususiyatlarini empirik dalillar bilan asoslash va media savodxonligini rivojlantirishga hissa qo‘shishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Austin J. L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – URL: https://www.mpi.nl/publications/item2271128/how-do-things-words. Max Planck Institute
2. Fairclough N. Media Discourse. – London: Edward Arnold, 1995. – URL: https://www.bloomsbury.com/uk/media-discourse-9780340588895/. Bloomsbury
3. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9781139173438. doi.org
4. Grice H. P. Logic and Conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3: Speech Acts / ed. by P. Cole, J. L. Morgan. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58. – URL: https://www.sfu.ca/~jeffpell/Cogs300/GriceLogicConvers75.pdf. sfu.ca
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – URL: https://find.library.upenn.edu/catalog/994228803503681. find.library.upenn.edu
6. Charteris-Black J. Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004. – DOI: https://doi.org/10.1057/9780230000612. link.springer.com
7. van Dijk T. A. Discourse and Manipulation // Discourse & Society. – 2006. – Vol. 17, № 3. – P. 359–383. – DOI: https://doi.org/10.1177/0957926506060250. journals.sagepub.com
8. van Dijk T. A. Discourse, Context and Cognition // Discourse Studies. – 2006. – Vol. 8, № 1. – P. 159–177. – DOI: https://doi.org/10.1177/1461445606059565. journals.sagepub.com
9. Levinson S. C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – DOI: https://doi.org/10.1017/CBO9780511813313. cambridge.org
10. Mey J. L. Pragmatics: An Introduction. – 2nd ed. – Oxford: Blackwell, 2001. – URL: https://www.wiley.com/en-us/pragmatics-an-introduction-2nd-edition-p-9780631211327. Wiley
11. Nurmonov A. Lingvistik pragmatika. – Toshkent, 2012.
12. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent, 2008. – URL: https://lib.kuaf.uz/literature/show/pragmalingvistika. lib.kuaf.uz